

התיקון הכוונות לתיקון עולם - על לימוד הלכה יצירתי

לכולנו זכור שיעור "דינים" - שינון של סעיפים מ"קיצור שולחן ערוך" שנשארים לעתים מנותקים מעולמנו. כדי למנוע את המשך הניכור כלפי לימוד ההלכה יש לבנות תוכנית בין-תחומית, שתדגיש את הקשר של ההלכה לתחומי יצירה אחרים. רק לימוד בין-תחומי, שלא יחשוש לגעת בשאלות הגותיות ומוסריות, יקרב את ההלכה ללומדים ויעמיק את משמעותה בחייהם. הצעה ללימוד יצירתי של ההלכה, על דרך המדרש והאמנות

המשפט הזה בשנות ילדותי, וגם בתיכון הוא היה חלק בלתי נפרד משיעור "דינים"⁵. זה היה שינון של סעיפים-סעיפים שנקראו בכיתה, עם הסבר כלשהו ובמתכונת מעגלית, בהתחשב בלוח השנה היהודי. זה לא מנע מאיתנו לשכוח חלק מהפרטים בכל שנה מחדש. הצעה ב"קיצור שולחן ערוך" הזכירה נשכחות, והצביעה שוב ושוב על חשיבות זכירת המצווה בכללותה. הפרטים, כך ידענו, יצוצו מעליהם תוך כדי עיון בספר הדינים הקטן.

חלק מהסעיפים הזכורים לי משיעורי דינים ליוו אותי ממילא באורחות החיים שלי, בתור תלמידת החינוך הממלכתי-דתי, אך את כמה מהם אני זוכרת היטב דווקא משום שמעבר לחוויית החזרה המעגלית על אותו לימוד עצמו, נפער פער בין הלימוד שלהם ובין עולמי, עולמה של לומדת צעירה. אחד הדינים המפליאים בעיניי היה "דין לבישת בגדיו והילוכו" (סימן ג'):⁶

כתיב 'הצנע לכת עם אלהיך', לפיכך צריך האדם להיות צנוע בכל אורחותיו. ולכן כשלושב או פושט את חלוקו או שאר בגד שעל בשרו, ידקדק מאוד שלא לגלות את גופו, אלא ילבישו ויפשיטו כשהוא שוכב על משכבו מכוסה, ואל יאמר: 'הנני בחדרי חדרים ובחשיכה, מי רואני?', כי הקדוש ברוך הוא מלא כל הארץ כבודו וכחשיכה כאורה לפניו יתברך שמו, והצניעות והבושת מביאין את האדם לידי הכנעה לפניו יתברך שמו.⁶

מעבר להרחבת הלימוד אל מעבר למקורות היהודיים, אני מציעה להפוך את לימוד ההלכה ללימוד בין-תחומי. כדי להדגים את הרעיונות האלה בחרתי בתחום האמנות הפלסטית, בראש ובראשונה משום שאדם קרוב אצל עצמו. בחרתי לבחון כמה יצירות אמנות העוסקות בנושאים שגם רעיונות מטה-הלכתיים עוסקים בהם.³ דומני שלימוד בין-תחומי עשוי לקרב ללימוד ההלכה גם תלמידים שאינם שומרי מצוות, ובכך לפרוץ את ההפרדה המלאכותית בין "ארון הספרים היהודי" ובין עולמה הרעיוני והמעשי של ההלכה.

ראוי להדגיש כי תפיסה זו אינה מנסה לערער על מקומה של ההלכה או להשוותה לתחומי יצירה לא-דתיים, כאילו יש להם ערך מחייב שווה. צירוף לימודי האמנות ללימודי ההלכה נובע מהעדפה של תפיסת הדת הכללית על פני הדת המפורשת - כלומר, הדגש הוא על יצירת תחושת המשכיות ושייכות מתוך פלורליזם מחשבתי ומתוך הבנה כי שאלות של הגות וחוויות דתיות משותפות לתרבויות שונות, וכי היכרות עם תופעות תרבותיות נוספות יכולה להעמיק את הבנת האמת ההלכתית.⁴

א. לומד ההלכה הצעיר - בין רגשי אשם לאנתרופולוגיה
"תלמידים, פתחו את 'קיצור שולחן ערוך' בסעיף... - איך-ספור פעמים שמעתי את

מיכל ברגמן

הדברים שלפניכם מושפעים מעבודת צוות שהשתתפתי בה במסגרת עבודתי במרכז הרצוג ללימודי יהדות. עבודתי כללה בעיקר כתיבת תוכניות לימוד בהלכה לתלמידי בתי ספר יסודיים עבור רשת "מיתרים", שבה לומדים בצוותא תלמידים שאורחות חייהם היהודיים שונים.¹ במוקד הדברים שלהלן אבקש לגלול הצעה ללימוד הלכה בבתי הספר הדתיים ובבתי ספר אחרים, המעוניינים בכך. נקודת המוצא שלי היא כי ההלכה היא יותר מאוסף של "עשה" ו"אל תעשה" המביאות לידי מעשה או מונעות חטא. בתפיסה זו של ההלכה לכשעצמה אין, כמובן, כל חדש. עם זאת, לעניות דעתי חשוב להדגיש את הקשר המהותי בין תפיסת המטא-הלכה ובין האופן שבו ההלכה נלמדת בבתי הספר.² זאת ועוד - מידור בלימוד ההלכה רק מגביל את תפיסת ההלכה, אשר מטבעה מתערבת ומשפיעה על כל תחומי החיים, ואינה מצטמצמת ללימודי "שולחן ערוך" בלבד. המידור הופך את ההלכה למקצוע לימוד שניתן ליישם, ממש כשם שלימוד חשבון ניתן ליישם בזמן חישוב חשבונות - ולא היא.

מיכל ברגמן היא רכזת חינוכית במכון "עתיים", עוסקת בחינוך יהודי ובאמנות, ותלמידת תואר שני לחינוך יהודי במרכז מלטון באוניברסיטה העברית.

ההלכה רואה חובה לעצמה להתערב בחיים בכללותם ובפרטיהם, אך הלימוד סעיף-אחר-סעיף יוצר רושם מחניק, כמעט ביוקורטי. רושם אחר, מדאיג לא פחות, הוא הרושם המוטעה אשר למדרג המוסרי של ההלכה

רבה הולך בעקבותיה - הרב מוטי אלון ותנועתו, "מבראשית", שעוסקת בעיקר בפרשת השבוע.¹² שני המפעלים החינוכיים האלה משתמשים בגרפיקה 'מזמינה', בדמויות מחויכות של ילדים, בקומיקס, בחידונים ובשעשועונים. ההתייחסויות לחיי הילדים מובאות בגוף ראשון, והטקסטים הקנוניים מתורגמים לשפת התקשורת העכשווית.¹³

השפה שחב"ד ו"מבראשית" נוקטות משפיעה כמובן על התוכן. למעשה, המדיום הוא חלק מהמסר. העולם היהודי המצטייר מהעזרים החינוכיים הללו הוא עולם מזמין ומחויך, המכיר גם בקשיים ובלבטים של הילדים. המסר הכללי בהם הוא שסיפורי האבות וחז"ל הם מופת של התנהגות דתית שיש לאמץ, והמדרשים מוצגים בהם כרלוונטיים לילדים.¹⁴ ההלכות המופיעות בעלונים נבחרו בשל המסר הערכי שלהן, וקושרו לפרשת השבוע.¹⁵ מקריאת הדברים אפשר אפוא להסיק כי שורת הבנה של הבעיה הנעוצה בלימוד המבוסס על שינון. המדיום החינוכי מלמד כי מעצביו הבינו היטב שהעולם המסורתי, שבו די היה בחינוך נורמטיבי - עולם זה איננו עוד. תחתיו יש ליצור נורמטיביות חדשה, שהיא ממשיכתו של העולם המסורתי הישן, אך למעשה משתמשת בשפה חדשה, ומתוך כך יוצרת מחויבות מסוג חדש; מחויבות שמתחרה באלטרנטיבות הלא-דתיות ומגייסת לעזרתה את האמצעים של העולם הלא-מסורתי.

ואולם, לעומת גישות עוקפות קיימת גישה ישירה ורדיקלית, שאותה מייצג הרב פרופ' דוד הרטמן:

לו היה ביכולתי הייתי מבטל את הוראת המצוות המבוססת על קיצור שולחן ערוך משום שהיא מעוותת ומסלפת את מורכבותה ועושרה של החוויה ההלכתית. זהו משגה חינוכי מרחיק לכת להורות חוקים מתוך טקסט שאינו כולל טיעונים הלכתיים שונים ומגוון

וכך, גם בהנחה שהמורה מתעכבת בכיתה⁸ על סעיפים מובחרים, אין בכך לבטל את הרושם כי יש ערך חשוב במנהג הכפרות, למשל, שהרי מילים כה רבות הוקדשו לו. האם זהו המסר הסמוי שאנו מעוניינים להעביר ללומדים הצעירים?

ג. על הוראות הפעלה מכוניות והוראות הפעלה מדרשויות

לימוד הלכה המתבסס על ה"שולחן ערוך" מזכיר את המשל החבוט המשווה את העולם ההלכתי להוראות היצרן המכוונות את מפעיל מכונית הכביסה. בשניהם, "יצרן" (או בורא), בשניהם "מכונה" שיש להפעיל, ובשניהם הוראות ברורות כיצד לעשות זאת. בעולם הלכתי שכזה נמחק למעשה השיג והשיח ההלכתי.⁹ נוסף לכך, הלומד מקבל את הרושם כי המשנה והתלמוד, האגדה והמדרש, התורה והנביאים - כל אלה הם תחומים כמעט מנותקים אלה מאלה, רעיונית ומעשית. דומני כי מיותר לציין שהאדם חי ופועל במציאות מורכבת בהרבה מזו של מכונית הכביסה. עיון בעולם המדרש והאגדה עשוי להבהיר זאת, שכן המדרשים מתארים את הדילמות המוסריות הערכיות שהאדם נתקל בהן. המדרש חושף את חז"ל בכל כנותם - ומתוך כך גם בכל גדולתם - ומאפשר הזדהות וקרבה. חז"ל מציגים לפנינו את הקדימות המוסרית של עולמם, שהוראות הפעלה מכוניות לא יסייעו לו.¹⁰ לימוד הלכתי המשלב את המדרש והאגדה מעמיק את לימוד ההלכה, וחשוב מכך - הוא מחבר את הרעיונות ההלכתיים המרכזיים לעולמם של הלומדים.¹¹

ד. התמודדויות עם לימוד הלכה: קומיקס ואוקיינוס התלמוד

חוסר נוחות רב מלווה את אופן לימוד ההלכה בבתי הספר הדתיים, והוא בא לידי ביטוי בדרכים שונות, המכירות בבעיה גם בלי לומר זאת מפורשות. דוגמאות לכך אפשר למצוא, בין השאר, בחוברות לילדים שמוציאה תנועת חב"ד, ואצל מי שבמידה

הדברים נקראו בכיתה, המורה הסבירה ועברנו לסעיף הבא. הייתי אז בכיתה ד', ועל אף שעברו כבר יותר מ-25 שנה הדברים זכורים לי היטב, משום שהם היו כל כך שונים מהדרך שבה החליפו בגדים בביתנו. איש גם לא הקפיד לא לילך בין שני חזירים, כלבים או נשים (סימן ח'). הבנתי כי קיים פער בין הלימוד ובין הבית, ולהבנה הזו התלוו רגשי אשם.

הייתה זרות ומזרות בלימוד הזה. היו בו כאמור גם רגשי אשמה בגיל צעיר, תחושת ניכור, ואפילו זלזול - בגיל ההתבגרות. שיעורי דינים היו לרוב טכניים ולא מעניינים, וברגעי שעמום חיפשנו לפעמים השתעשענו, כאילו קראנו על שבט זר בדיווח אנתרופולוגי. אך היו גם סעיפים אחרים, שאני בכל זאת זוכרת לטובה. היום, במבט לאחור, אני מבינה כי הסעיפים הזכורים לי הם סעיפים שלמרות לשונם הארכאית השכילו לבטא נורמות של יושר והוגנות הרלוונטיות לימינו.

ב. לימוד הלכה: ביוקורטיה הלכתית או קדימות מוסרית?

הרושם הראשוני המתקבל מקריאת סעיפי ה"קיצור שולחן ערוך" הוא שיומו ולילו של היהודי מורכבים מאין-ספור פרטים שיש לזכור ולבצע. ואכן, ההלכה רואה חובה לעצמה להתערב בחיים בכללותם ובפרטיהם, אך הלימוד סעיף-אחר-סעיף יוצר רושם מחניק, כמעט ביוקורטי. רושם אחר, מדאיג לא פחות, הוא הרושם המוטעה אשר למדרג המוסרי של ההלכה. כדי להמחיש את הדברים אפשר לבחון לדוגמה את ההלכות הנוגעות לחודש אלול ולימים הנוראים.⁷ שניים מהסעיפים הראשונים שבסימן קלא הם ארוכים במיוחד סימן א', העוסק בכפרות, וסימן ד', שעניינו עבירות שבין אדם לחברו.

סעיף ד' פותח בקביעה הידועה של המשנה במסכת יומא (פרק ה'), כי יום הכיפורים אינו מכפר על עבירות שבין אדם לחברו עד שירצה את חברו. "קיצור שולחן ערוך" אמנם מציין את הקדימות והחשיבות המוסרית של המצוות שבין אדם לחברו, אך הוא דן בכך רק בשניים מ-98 הסעיפים שעניינם חודש אלול והימים הנוראים.

טעמי המצוות. לימוד המבוסס על קיצור שולחן ערוך מתאפיין בשינון מכאני של שאלות ותשובות.

לעומת התלמוד הריהו כאמבט לעומת אוקיינוס... בים התלמוד ישנה תעוזה רוחנית ורבגונית. בלימוד קיצור שולחן ערוך יש מוניזם רוחני כובל ומגביל ופאסיביות דתית [ההדגשות שלי - מ"ב].¹⁶

ה. "מה האמן צריך לעשות?" - על תיקון עולם אמנותי

כעת אבקש להביא כמה דוגמאות לקשרים אפשריים בין הלכה לאמנות. עמנואל קאנט קבע כי "האמנות היא נטולת חפץ עניין", ובכך תרם לתפיסה הרווחת של האמנות כתוצר של השראה, כהליך שאינו ניתן לתיאור במילים וכדבר מה גבוה ומופרד מהחיים עצמם. גישתו של קאנט אמנם השפיעה על דימוי האמנות והאמנים, אך בחינה של יצירות אמנות מעלה כי היו אסכולות אמנותיות שראו את ייעודן בהשפעה על החיים, והיו אף ששאפו לאיחוד בין האמנות ובין החיים ולשילובם של השניים. גם אמנות מופשטת משוחחת איתנו ומנסה לזקק את עולמנו ולהשאיר בו את הקווים הראשוניים, הבראשיתיים. היא חוקרת את מהותם של הדברים ושואפת אל הנעלה - שאיפה שאינה ניתנת לניתוק מהקיום האנושי. הדוגמאות הראשונות שאביא יעסקו בעצם מהותה של ההלכה ובגבול בין אסור למותר. הנחתי היא שיצירות מסוג זה יכולות לזמן דיון על דבקות באלוהי ועל קו הגבול ההלכתי. לימוד בין-תחומי המשלב בין ההלכה לתולדות האמנות עשוי להעשיר את הדיון על ההלכה ועל ההליכה בדרכיו.

ברנט ניומן (Barnett Newman) נולד בשנת 1905 בעיר ניו-יורק למשפחה של מהגרים יהודים ממזרח אירופה. הוא למד פילוסופיה ועסק באמנות ובתאוריות האמנות. ניומן היה מהאמנים הבולטים בארצות הברית. הוא השתייך לאסכולת ניו-יורק של הזרם האמנותי המכונה "אקספרסיוניזם מופשט", שפעל בשנות ה-50 וה-60 של המאה ה-20. אסכולת ניו-יורק צמחה על רקע תחושת המשבר שיצרה מלחמת העולם השנייה. האמנים חשו כי השפה האמנותית המקובלת אינה מסוגלת לבטא את שינויי הזמן ואת רחשי הלב שהתעוררו בעקבותיהם, וכי דרושה

שפה אמנותית חדשה. דרכי הביטוי ובעיקר הרעיונות שאסכולה זו מבטאת אינם מנותקים אפוא מהשאיפות המוסריות של אמניה.¹⁷

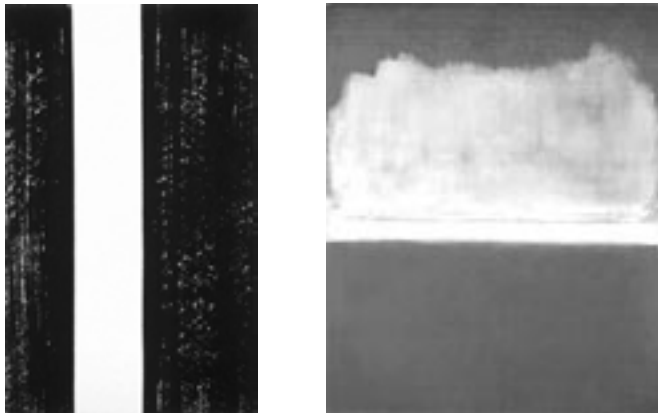
עבודותיו של ניומן מינימליסטיות מאוד, ולרוב גאומטריות. הוא ביטא את רעיונותיו בעזרת משטחים גדולים של צבע, ואחד המאפיינים הבולטים של רבות מיצירותיו הוא קו תוחם העובר ביצירה ומפריד בין משטחי הצבע. פעמים רבות מופיע בהן קו בהיר, המבטא את כוח הבריאה האלוהי בדמות האור. ברנט ניומן טען כי האדם הראשון היה אמן, וביקש לבטא זאת באמנותו שלו, בחתירה לקווים הראשוניים ובניסיון לחזור למצבו הבראשיתי של האדם. ניומן האמין כי האמנות המודרנית המתחדשת תסייע לאדם ליצור את עולמו הרוחני מחדש, והוא אכן הרבה לעסוק במעשה הבריאה.¹⁸

גדולים, לרוב בשניים או שלושה צבעים. משטחי הצבע שלו הם רבועים וכתמיים, וקווי המתאר שלהם מטושטשים. רות'קו התייחס למשמעות האמנות באומרו: "מעולם לא חשבתי שלצורך תמונה יש קשר כלשהו עם ביטוי עצמי. ציור תמונה הוא תקשורת המועברת לזולת בעניין הקשור בעולם. לאחר שהעולם מאמץ את המסר, העולם משתנה".²⁰

כאמור, בשתי היצירות השונות-דומות הללו מופיעות צורות ריבועיות. אך בעוד שניומן יוצר גבול ברור בין השחור לבן, רות'קו מעדיף טשטוש ומעברים רכים. שניהם בוחרים בצבע שאינו "נקי": ניומן בוחר לערב מעט לבן בשחור. הלבן ביצירתו נשאר טהור. רות'קו, לעומתו, בוחר לערב את כל הצבעים אלה באלה וליצור בכל צבע גוני ביניים.

יש ליצור נורמטיביות חדשה, שהיא ממשיכתו של העולם המסורתי הישן, אך למעשה משתמשת בשפה חדשה, ומתוך כך יוצרת מחויבות מסוג חדש; מחויבות שמתחרה באלטרנטיבות הלא-דתיות ומגייסת לעזרתה את האמצעים של העולם הלא-מסורתי

משמאל: מ' רות'קו, בלי כותרת [כחול, ירוק וחום], 1952 (או 1951), שמן על בד, אוסף גב' פול מלון, אפרוויל, וירג'יניה.

מימין: "The Name", 1949, דיו וצבע, הגלריה הלאומית לאמנות, וושינגטון.

היצירה המינימליסטית The Name של ברנט ניומן היא פרשנות מעניינת להבדל הדק שבין תווה ובוהו ובין סדרי עולם. האם ניומן מנסה לרמוז לנו על בורא עולם? האם הוא מנסה ליצור הקבלה בין האמן היוצר ובין האל היוצר? האם הוא מרמז לנו על קו הגבול הדק בין הלא-כלום ובין עולם מתוקן, ומנסה להזהיר אותנו מכוח היצירה והיצר? או שמא להפך - הוא מנסה לפאר את האדם הבורא דווקא? בעיניי, ספק

אחת מיצירותיו שנחקקה בזיכרוני נקראת The Name, היא מושפעת מבריאת העולם התנ"כית ומתארת את ההפרדה בין האור ובין החושך באמצעות כוח הדיבור האלוהי.

אמן אחר שהשתייך לאסכולת ניו-יורק הוא מארק רות'קו. כשנחשפתי ליצירותיו חשתי כי יש בהן ביטוי לחוויה דתית.¹⁹ רות'קו נהג לצבוע בדים ענקיים במשטחי צבע

אם ישנה תשובה חד-משמעית לשאלות האלו,²¹ אך היצירות האלה עשויות לפתוח פתח לשיחה על מקומו של האדם בעולם, על מקומה של ההלכה בסיפור העולם ובתיקונו, על גבולות ומשמעותם ועל צלם האדם וייעודו.

דוגמה מסוג אחר עוסקת בברכת המזון, ובעיקר ברעיון הבסיסי שבברכה על הלחם. הצייר וינסנט ואן-גוך היה אדם דתי. מסופר שבשלב מוקדם של חייו הוא אף ניסה להפוך לכומר. אחת היצירות הדתיות הידועות שלו היא "אוכלי תפוחי האדמה" (1885). התמונה מתארת כפריים עניים שאוכלים תפוחי אדמה בבית חשוך ודל. הטקסטורה העבה והמחוספסת של הדמויות דומה לזו של תפוחי אדמה, וכך גם גוני החום שנבחרו ליצירה. הכפריים מצוירים במשיחות מכחול עבות ולא עדינות. האור הקלוש יוצר הילה מעל ראשם, משל היו קדושים נוצריים. נקל להבחין באמפתיה שחש ואן-גוך כלפי האנשים העניים הללו, שבזיעת אפם הוציאו תפוחי אדמה מן הארץ. זהו עוני מכובד, שלו וקדוש.²² ואן-גוך מדגיש גם את הקשר בין האנשים, הן במבט והן בשפת הגוף: האישה מוזגת את המרק, בעלה שלצדה מניף את הקערה ופונה אליה, והאישה שממינו תולה מבט עדין בגבר האוכל לצדה. הישיבה סביב השולחן והקומפוזיציה שנבחרה לתמונה תורמות גם הן להדגשת האחוה בין האוכלים: במרכז - האור, וסביבו שני זוגות - גבר ואישה, לסירוגין. מתחת לאור

מופיעה דמותה של הילדה, המפיצה אור ומזכירה לצופה (הנוצרי, לרוב) פולחן דתי מוכר. דומני שיצירה זו עשויה להעשיר את הדיון על מרכזיותו של הלחם בחייהם של אנשי העבר, ומכאן - על מרכזיותו של ברכת "המוציא" ושל ברכת המזון. היא יכולה גם להיות פתח לדיון במקומו של המזון בחיינו, בקשר בין אחווה אנושית ובין אכילה משותפת (המתבטאת למשל ב"זימון"), ובהבדלים בין העבר להווה.

היצירה הבאה שבחרתי היא של אמן הפופ-ארט הפרוע אנדי וורהול. לדעתי יש בה כדי לתרום לדיון המדרשי: אמנות הפופ-ארט האמריקאית עשתה שימוש בכלי ביטוי המוניים (הדפסים, קומיקס, מוצרי צריכה המוניים, עיתונים, פרסומות ועוד) כדי לבקר את החברה האמריקאית הסוגדת לחלום האמריקאי, בבחינת "אני קונה משמע אני קיים". בעולם זה קיימות זהויות משוכפלות המוכרות לכול, אך אין בו מקום לבני אדם. הקוד החברתי הוא סטריאוטיפי, בין שמדובר בדיווח עיתונאי על אסון, בדמותו של אליל המונים, או בפרסומת לריהוט חדש. הדימויים ההמוניים עוברים השטחה ונעשים לא-אנושיים.

דוגמה מפורסמת לאמנות הפופ-ארט היא קופסאות השימורים המצוירות של מרק "קמפבל". יצירות אלו הפכו למעין סמל מסחרי של וורהול. במבט ראשון יצירתו מותירה רושם קליל וגרפי, שיש בו רמיזה

לתרבות האמריקאית, שבה קופסאות "קמפבל" הפכו לחלק קבוע מהמזון היומיומי. נדמה כי יש כאן מיתולוגיה אמריקאית מחויכת, המוכרת לצופים של וורהול; ואולם לאמיתו של דבר, וורהול ביקר את העולם המודרני: עולם שטוח, ממוסחר, כמו עיתון המודפס באלפי-אלפי

מאחר שההלכה אינה מסתפקת בתיקון 'מכונות כביסה אנושיות', יש טעם בהרחבה ובהעשרה; שכן, כמו אנשי אמנות, גם ההלכה מתבוננת על המציאות בעין ביקורתית, מתוך היכרות עם טבעו של המין האנושי ומתוך התמודדות עם סכך האפשרויות שמציבה בפניו המציאות

עותקים. זהו עולם כה ממוסחר, עד שאפילו המזון שאנו אוכלים נעדר ייחוד וטעם: אנו הופכים לצרכנים שקונים מוצרים סרי טעם, תרתי משמע.

ביצירה "מאה קופסאות שימורים" שורות שימורי המרק הן מטפורה לאדם החי בחברה המודרנית. האדם עצמו הופך למוצר, שאינו שונה משכניו. כמו הקופסאות שעל המדף, הוא תחום בשלו, בלי קשר או היכרות עם השכנים, הדומים לו כל כך. וורהול שואל אותנו, הצופים, מהו המחיר שאנו משלמים על החיים בחברה טכנולוגית? איזה טעם יש לחיים שלנו? כיצד אנו נראים מבעד לשורות האין-סופיות של המרכולים? עולמו התעשייתי והמנוכר של וורהול הוא ניגוד מוחלט לעולם שבו "בזעת אפך תאכל לחם"²³ - הן מבחינת אופני המאמץ להשיג מזון, הן מבחינת היחס בין אדם לזולתו. איש-איש ומרק הקמפבל התפל שלו, כל אחד וחייו התפלים. במסגרת לימוד על ברכת המזון נוכל, למשל, להשוות בין שתי היצירות, לשער כיצד מתייחסים בשתייהן לאדם ולמזונו ולהעמיק במשמעותה של הברכה.

ו' ואן-גוך, "אוכלי תפוחי האדמה", 1885, שמן על בד, מוזיאון ואן-גוך, אמסטרדם

אנדי וורהול, "מאה קופסאות שימורים", 1962, שמן על בד, גלריה ליאו קסטלי, ניו-יורק

1 ברצוני להודות לד"ר גילי זיוון שגייסה אותי לכתיבה, לרשת "מיתרים" על הזכות להשתתף בתוכנית המרתקת, לגברת טובה אילן שסייעה רבות בעצה, בעידוד ובתיקון, ולמר אורי עופרן שהשכיל לחדד סוגיות עמומות. תודה מיוחדת מעומק הלב לגברת רות לזר שניצחה על הכתיבה, העמיקה וסייעה כמנהלת וכחברה. שלי - שלה הוא.

2 תפיסת המטא-הלכה שבאמצעותה עיצבנו את התוכנית קרובה לזו של אליעזר גולדמן ז"ל. ראו: א' גולדמן, מחקרים ועיונים - הגות יהודית בעבר ובהווה, (עורכים: ד' סטמון וא' שגיא), ירושלים תשנ"ז, ובעיקר "המוסר הדת וההלכה", עמ' 265-305; ועוד בעניין זה ראו: מ' אלון, "עקרונות מוסריים כנורמה הלכתית", דעות כ' (תשכ"ו); א' ברקוביץ, מאמרים על יסודות היהדות (עורכים: ד' חזוני וי"י ליפשיץ), ירושלים תשנ"ד; א' שגיא וי' נוימן, לא בשמים היא: סוגיות בפילוסופיה של ההלכה, תשנ"ג; מ' הברטל, מהפיכות פרשניות בהתהוותן, ירושלים 1999.

3 מאחר שאין כאן פירוט של תוכנית לימודים לשלביה, אלא הצגה כללית, שילבתי יצירות המתאימות לרמות השונות של לימוד הלכה בבית הספר, הן בחינוך היסודי, הן בחינוך העל-יסודי.

4 M. Rosenak, Commandments and Concerns: Religious Education in Secular Society, Philadelphia 1987, Ch. 6. הבחירה בין דתיות מפורשת לדתיות כללית אינה פשוטה, ובכל אחת מההעדפות טמונים סיכויים וסיכונים. ראו הערה 9 להלן, ובעיקר את רעיונותיו של יוסף אחיטוב.

5 בחרתי להציג את הרעיונות שלעיל הן באופן רעיוני, הן באופן אישי, בתור מי שלמדה הלכה בבתי הספר ובתור מי שהשתתפה בתהליך המרתק של כתיבת תוכנית לימודים בהלכה. לעניינת דעתי, הממד האישי מוסיף לכל דיון חינוכי, משום שחינוך אינו עניין תאורטי גרידא כל מה שהופך אותנו למי שאנחנו מעורב בהשקפתנו החינוכית, וכך ראוי שיהיה.

6 קיצור שולחן ערוך, סימן ג, סעיף א.

7 שם, סימנים קכב-קלג.

8 מאחר שרוב העוסקים בהוראה הן נשים, אני מתארת אותן כראוי להן, בלשון נקבה.

9 כמה ממבקרי החינוך הדתי טוענים כי מחיקת השיג והשיח, יש בה ממד אידאולוגי חריף שעניינו להביא את הלומד להכרה כי קיים מקור הלכתי-נורמטיבי אחד, ובדרך

סיכום: על הלכה ואמנות ועל מה שביניהן
מטבעו, לימוד בין-תחומי אינו פשוט, והוא מצריך בדיקה מתמדת של הקשר בין התחומים, של משך הזמן המוקדש לכל אחד מהם ושל תוכן השאלות שהשילוב ביניהם מעלה ויכול להעלות. אך מאחר שההלכה אינה מסתפקת בתיקון 'מכונות כביסה אנושיות', יש טעם בהרחבה ובהעשרה, שכן, כמו אנשי אמנות, גם ההלכה מתבוננת על המציאות בעין ביקורתית, מתוך היכרות עם טבעו של המין האנושי ומתוך התמודדות עם סבך האפשרויות שמציבה בפניו המציאות.

הדוגמאות שהובאו לעיל עשויות להעשיר את העיסוק במטא-הלכה, ולהוסיף נדבך של מדרש אמנותי לדיון בטעמי המצוות. מן האמור לעיל עולה כי לטעמי הדיון ברעיונות ההלכתיים עולה בחשיבותו על

זו להתמודד עם השפעתו "המקלקלת" של העולם הלא-דתי. אך החיים בחברה מודרנית ולא דתית יוצרים ניגוד עמוק ובלתי מתקבל על הדעת בין עולם האמונה ובין עולם המעשה. על כך ראו למשל: ע"א סימון, האם עוד יהודים אנחנו, תל אביב תשמ"ג; א' שגיא, "צינונות דתית: בין סגירות לפתיחות", בתוך: א' גיא, ד' שוררץ וי' שטרן (עורכים), יהדות פנים וחזו: דיאלוג בין עולמות, ירושלים תש"ס; מ' רוזנק, "להיות 'תמים עם ה' - חינוך לתורה עם דרך ארץ" בדורנו", ניב המדרשיה ט"ז-י"ז (תשמ"ג-תשמ"ד), עמ' 222-245; וכן הגותו של יוסף אחיטוב; בתור מחנך והוגה אחיטוב מודע לבעייתיות שבהסתגרות הדתית ומבקר אותה, אך הוא מודע גם לסכנות ולפרדוקס שבחיי היהודי שומר המצוות המושפע מההומניזם. לסקירה כללית של הגותו של אחיטוב ראו את המאמר "עיונים בהגותו ובפועלו של יוסף אחיטוב" בקובץ תרבות יהודית בעין הסערה - ספר היובל ליוסף אחיטוב (עורכים: א' שגיא וי' אלון), עין צורים תשס"ב.

10 פרופ' מיכאל רוזנק כתב רבות על לימוד יהדות המבוסס על דילמות ערכיות המופיעות בתלמוד. הלימוד שרוזנק מציע מיועד לבתי הספר הממלכתיים, לכיתות הגבוהות, ואינו קושר בין הלימוד לבין הלכה למעשה. ראו: M. Rosenak, Rods to the palace: Jewish texts and teaching, Oxford 1995

11 על קשרי הלכה אגדה ראו: א' רוזנק, "אגדה והלכה - ההרחבים על מגמות בהגות ובמחקר הפילוסופיה של ההלכה", בתוך: ע' ברהולץ, מסע אל ההלכה, תל אביב 2003; ראו להביא כאן גם את דבריה הנכונים של רוחמה וייס: וייס טוענת שאין לבודד את האגדה התלמודית מן ההקשר ההלכתי שהיא מופיעה בו, ולמצער בי לבחון את הקשר בין השניים, ולהעשיר את הפרשנות התלמודית. ראו: ר' וייס, מתחייבת בנפש, תל אביב 2006.

12 רות לזר העירה בצדק כי כל העוסקים בחינוך יהודי הושפעו מדרכה של חב"ד ומאופני הביטוי והעיצוב של החומרים החינוכיים שלה. אלא שכאן עיקר הטיעון נוגע לעניין המדיום לעומת המסר הנורמטיבי (נורמטיביות חדשה ומודעת לעצמה ולסכנות שעומדות בפניה), ובכך קיים דמיון בין תנועת חב"ד ובין "מבראשית".

13 ראו אתר "מבראשית": <http://www.mibereshit.org>

14 לדוגמה, בעלון לפרשת "חיי שרה" מוצג המסר של

הדיון בפרטי המצוות, הנלמדות שוב ושוב. די בהכרת המצוות ובידיעה לאן אפשר לפנות כאשר מתעורר ספק הלכתי. שינון של "הוראות הפעלה" למכונה האנושית עלול ליצור שעמום, זרות וניכור, נוסף על מידור מלאכותי בין עולמות הידע היהודיים.

לסיכום, ראוי להדגיש שבניגוד לעולם האמנות וההומניסטיקה, ההלכה לעולם חותרת להכרעה מעשית ותובעת מהאדם תביעה מתמשכת ופרטנית - "לא עליך המלאכה לגמור ולא אתה בן חורין להיבטל ממנה". בדרכנו לעשות ולו חלק מן המלאכה, ניתקל מן הסתם בשאלות ובקשיים. אני מקווה כי לימוד רחב ומשמעותי יהיה חלק מן הצידה לדרך שלנו, ויסייע בעדנו לראות את יפעתה של המלאכה, הנחבאת לעתים בפרטים הקטנים.

התנהגותה של רבקה באופן סיפורי ועקיף באמצעות מכתב ששלחה לידה ובו היא מתארת כיצד היא עוזרת לאמא במטלות הבית. ראו: <http://www.mibereshit.org/Hpash/93-3.html>

15 זהו כמובן גם חלק ממצוות החינוך. יש להעיר כי תנועת "מבראשית" פונה גם למשפחות שאינן דתיות, מתוך רצון לקרבן למקורות. החומרים שהובאו להלן פונים לציבור שומרי המצוות, שהוא עיקר עניינו של מאמר זה, אם כי כלל לא עניינו הבלעדי.

16 ד' הרטמן, "ההלכה כבסיס ליצירת השתייכות מדינית", בתוך: ד"א אליעזר (עורך), עם ועדה - המסורת המדינית היהודית והשלכותיה לימנו, ירושלים תשנ"א; וכן ראו הערה 8 לעיל.

17 ניומן ביטא זאת במילים: "האם בזמן שהיטלר הורס את איירופה נוכל לבטא את עצמנו בציר נערה עירומה השוכבת על ספה? חשתי שבשנים הללו הנושא צריך להיות - מה האמן צריך לעשות?". מתוך הקטלוג "Barnett Newman", Tate Gallery 2002-2003

18 מוצאו היהודי של ניומן היה מקור השראה חשוב ליצירתו. הן בעיסוקו בבריאה, והן בסדרות אחרות שלו. הדבר ניכר למשל ביצירתו "אברהם", הרומזת לאביו הביולוגי, וכן לאבי האומה העברית (1947), וכן בסדרה "Onement", המתייחסת בין השאר ליום הכיפורים (The Day of Atonement).

19 ציוריו של רות'קו נבחרו לפאר בית הפילה בארצות הברית. מזמיני העבודות ודאי חשו גם הם את הפן הרוחני של עבודתו. רות'קו עצמו ראה ביצירתו ביטוי לעוצמה דתית. בשנת 1965 אמר: "אנשים הבוכים לפני ציוריי חווים אותה התנסות דתית שהייתה לי בזמן שציירתי אותם".

20 מתוך הרצאה שנשא במכון פראט בניו-יורק באוקטובר 1958.

21 ניומן אמנם התבטא ביחס ליצירותיו, ולדבריו הוא ראה בהן ביטוי לכוח היצירה של האדם, אך בעיניי, היצירה נתונה לפרשנות רחבה מזו שהיוצר כיוון אליה.

22 באחד ממכתביו לאחיו תיארו כתב ואן-גוך על היצירה: "ניסיתי להבהיר כיצד אנשים אלה, האוכלים את התפודים שלהם לאור המנורה, עיבדו את האדמה באותן הידיים שהם מושיטים לקערה... והשתכרו את לחמם ביושר".

23 בראשית ג, ט.